

על איכות, תקצוב ומה שביניהם

עודד גולדרייך

לפני מספר ימים פורסמו ממצאים של סקר חלקי שביצעה המועצה להשכלה גבוהה (מל"ג) כבסיס, כביכול, לדירוג אוניברסיטאות המחקר בישראל. הממצאים המגוחכים של הסקר הזה נדחו בצדק ע"י יו"ר הועדה לתאום ותקצוב (ות"ת) של המל"ג, פרופ' מנואל טרכטנברג, שהבהיר שלסקר זה אין ולא יהיה שום קשר לתקצוב האוניברסיטאות. גם יו"ר פורום הייעוץ לשר האוצר, פרופ' עומר מואב, דחה את הממצאים הנ"ל ותקף את המל"ג תוך בלבול בין המל"ג (שהיא גוף מייעץ לממשלה אשר מוקם ומונהג ע"י שר החינוך) ובין הסגל האקדמי באוניברסיטאות.

החדשות הטובות הן שהסקר הנ"ל יסיים כנראה את חייו במקום הראוי לו (ז"א בפח הזבל). החדשות הרעות הן ששום לקח לא נלמד ומקסם השווא של מדידת איכות האוניברסיטאות במקום קידום (ז"א תקצובם באופן נאות) ימשיך להלך בינו.

טענתי הראשונה היא שהערכת איכות של מחקר אקדמי היא משימה מורכבת ביותר, ובפרט אפילו מורכבת יותר מאשר המחקר עצמו. לפיכך, אין שום סיכוי שגורמים חוץ-אקדמיים ו/או אורחים לרגע יצליחו לייצר "הערכת איכות מחקר" אמينة. טענתי השנייה היא שלגורמים חוץ-אקדמיים אין למעשה שום צורך בהערכה כזאת, בהנחה שמטרתם היא לקדם את האקדמיה ולא לחבל בה. מעבר לקביעת סף מינימאלי של איכות אקדמית (ז"א זיהוי המוסדות הראויים להיחשב מוסדות מחקר אקדמיים), אין שום צורך שגוף כמו ות"ת/מל"ג (ואין צורך לומר משרד האוצר) יתעסק בדירוג המוסדות או החוקרים בהם על פי איכותם.

מי שחשבה לו איכות האקדמיה בישראל מוזמן להתגייס למאבק בשורש המשבר במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל שהוא המחנך התקציבי שבו היא נתונה בעשור האחרון. המחנך התקציבי הזה מקורו במדיניות הממשלה בתקופה זו, והוא אשר גרם – בין היתר – לצמצום דרסטי במספר חברי הסגל ובסיכון עצם הקיום של מספר רב של תחומי ידע. מכיוון שזה שורש המשבר, הדרך לסיימו פשוטה בתכלית: יש להחזיר למערכת מיד את התקציבים שנגרעו ממה בעשור האחרון ולהגדיל את התקצוב באופן המותאם לגידול במספר הסטודנטים ובעלויות המחקר וההוראה. על התקצוב המתוקן לאפשר הגדלה משמעותית של מספר חברי הסגל, וזאת על מנת להגיע ליחס סביר בין מספר חברי הסגל ומספר הסטודנטים.

אינני טוען שאין דברים אחרים שיש לתקן במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל, אבל אני טוען שכל הדברים האחרים -- שכ"א מהם עשוי להיות חשוב כשלעצמו -- הם משניים בחשיבותם ביחס לסכנה החמורה העולה מהמשך התנהלות המערכת במצב של מחנך תקציבי (כמו במצב הנוכחי). יתר על כן, כפי שנרמז לעיל, לדעתי הערכת האיכות של המערכת איננה בכלל בין הדברים החשובים.

חוסר החשיבות של הערכת חיצונית של האיכות היחסית של מוסדות המחקר האקדמי השונים מודגם עלי ידי הניסוי המחשבתי הבא. הבה נניח את האפשרות הדמיונית של דירוג האוניברסיטאות בישראל ו/או המחלקות השונות בהן על פי איכותם. נניח שמסתבר לנו שהדירוג של אוניברסיטה א' גבוה משל אוניברסיטה ב' (או שדירוג המחלקה בתחום ת' של אוניברסיטה א' גבוה משל דירוג אותה מחלקה באוניברסיטה ב'). מה אנו אמורים לעשות עכשיו? להוריד עוד יותר את התקצוב של ב', אשר ממילא נמצא מתחת לסף המאפשר קיום איכותי? האם כוונתנו להביא בכך לסגירת ב'? האם הסגירה הזאת מקדמת את המחקר והשכלה הגבוהה בישראל? ואם באמת רוצים לקדם את המחקר וההשכלה גבוהה בישראל, האם לא ראוי להביא את תקצוב שני המוסדות הנ"ל מעל לסף המינימום המאפשר קיום איכותי? ואם כן, אז מה הרלוונטיות של הדירוג הנ"ל?

יודגש שבניסוי הדמיוני הנ"ל התעלמנו מכמה נושאים מרכזיים אשר הופכים את העניין המפוקפק של דירוג המוסדות בישראל למפוקפק עוד יותר. ראשית, התעלמנו מן השאלה מהי האיכות המוחלטת (או למצער האיכות היחסית בהקשר עולמי) של המוסדות, ועל העובדה שזאת למעשה השאלה המעניינת (ואילו לדירוג היחסי של מוסדות בישראל יש בעיקר עניין רכילותי).

נניח, למשל, שמחלקה א' נמצאת במקום הרביעי בדירוג המחלקות בתחום ת' בישראל. לנתון זה משמעות שונה אם המחלקה הזאת נמצאת בשורה הראשונה של מחלקות בתחום ת' בעולם (שזה מצב שאיננו נדיר כלל, רחוק מכך!) או שהיא מחלקה מאוד חלשה בהשוואה עולמית. ברור שבמקרה הראשון יהיה זה מגוחך להסתכל על מחלקה א' בעין לא יפה...

עניין שני הוא שהרמה של מחלקה הינה הרמה הממוצעת של חוקריה. במחלקה בינונית יכולים להיות כמה חוקרים מעולים, ולהיפך. מה ההיגיון לתקצב את המחלקות בהתאם לרמה הממוצעת של חברי הסגל בהם? עניין שלישי הוא, שבדרך כלל, לא קיים פער איכותי משמעותי בין קבוצת החוקרים אשר ממוקמת קצת מעל ל"רף האיכות" שנקבע, לבין קבוצת החוקרים אשר ממוקמת קצת מתחת לרף זה. תקצוב דיפרנציאלי אשר מבדיל באופן משמעותי בין הקבוצות הללו יוצר עיוות משמעותי וחלוקה שרירותית שאינה מקדמת דבר (מלבד עוגמת נפש ובעיות חמורות עוד יותר).

אבל העניין העיקרי הוא שאין שום היגיון לתקצב מחלקות על פי דירוג האיכות שלהן (לא עפ"י דירוג ביחס לעולם וודאי שלא עפ"י דירוג יחסי בישראל), כמובן שזה בהנחה שמדובר במחלקות טובות שראויות כולן לתקצוב (שזה המצב בד"כ). תקצוב דיפרנציאלי של מוסדות ו/או מחלקות לא ישפר את איכות המחקר, משום שחוקרים שואפים ממילא להצטיין ומה שמפריד ביניהם הוא הבנתם את התחום, כישורם ומזלם. תקצוב דיפרנציאלי רק יביא לבזבז משאבים בניסיון סרק של המוסדות לשפר את דירוגם היחסי על פי המדדים השרירותיים שיקבעו (וכבר היו דברים בעולם—ראה הנזק המפורסם של ועדות הערכת האיכות בבריטניה).

הקושי המהותי בהערכת איכות של מחקר והוראה הוא נושא לדיון נפרד. האקדמיה עוסקת בכך באופן אינטנסיבי, בהקשר של החלטות שאי אפשר להימנע מהם כגון שכירת חוקרים חדשים, קבלת מאמרים לפרסום, וכו'. במקרים אלה הערכת איכות נעשית על ידי מומחים המבינים את המחקר והקשרו הרחב טוב לפחות כמו החוקרים עצמם. ז"א, הערכת איכות מחקר דורשת מיני-מחקר הנעשה על ידי מומחים בתחום המחקר, ואין דרך אחרת לעשות זאת. בפרט, החלפת המיני-מחקר הזה על ידי מגוון של מדידות כמותיות לא יכולה להוביל להערכה אמינה. דברים דומים תקפים לגבי הערכה על ידי ביקורים לרגע של מדענים דגולים אשר נבחרים באופן חובבני ולא בהכרח מבינים בתחום אותו הם אמורים להעריך.

אך, כאמור, כל ההתעסקות בהערכת איכות כבסיס לתקצוב מחטיאה את הנקודה. מעבר למה שכבר נאמר חשוב להבין כי שיפור האיכות של מערכת המחקר והוראה האקדמית אינו מושג על ידי התעסקות בזיהוי הרכיבים שאיכותם טובה יותר באופן יחסי ובעידודם על חשבון שאר המערכת. מה שהמדיניות הממסדית צריכה לנסות לקדם הוא לא שיפור האיכות שבפסגה של המערכת אלא שיפור של האיכות שבבסיס המערכת, וזאת משני טעמים מרכזיים:

1. משום שהבסיס מהווה את רוב המערכת והוא שאחראי לרוב הפעילות של ההוראה והמחקר בה. לפיכך, איכות הבסיס היא שקובעת את איכות רוב הפעילות.

2. משום שהפסגה מסתמכת באופן מהותי על הבסיס, הן במחקר והן בהוראה. חשוב לציין שאת ההישגים יוצאי הדופן אי אפשר ואין צורך לעודד – הם צומחים, ומופיעים בדרך כלל במפתיע, מתוך הבסיס של המערכת, וככל שהבסיס טוב יותר, כן רבים יותר הסיכויים לצמיחתם.

לפיכך, ממסד נאור ונבון צריך לשאוף לשפר את האיכות המוחלטת של המערכת על כל מרכיביה, ולא להתרכז בעידוד מצוינות יחסית של יחידים. בנוסף לכל האמור לעיל, יש להבין שהפסגה אינה זקוקה כלל לתגמול או עידוד: הדחף המניע של כמעט כל החוקרים הוא העיסוק המדעי עצמו. מה שנחוץ להם, בניסיונם הסיזיפי להגיע להישגים בתחומם, הוא תנאים סבירים לקיום ולמחקר ולא "צ'ופרים" בלתי סדירים, שלא ניתן "לבנות" עליהם.

הכותב הוא פרופסור למתמטיקה ומדעי המחשב במכון וייצמן למדע, וחבר הפורום להגנת ההשכלה הציבורית